

פרק 2

היהודים בעת מלחמת האזרחים והקומוניזם הצבאי, 1918-1921

1. הרס ומחסור

אביב שקוף על שחור ניווה נפקע

דונג עלמוות נמוג שוקע.

הו, אם אתה כוכב, אח למים ומרומים,

אחיד, פטרופול, גווע.

אוסוף מנדלשטם, 1918 (תרגום מרוסית: עזרא זוסמן)

תנאי הקיום של אוכלוסיית פטרוגרד, כולל היהודים, הלכו והחמירו בשנים הראשונות לאחר המהפכה כתוצאה ממשטר 'הקומוניזם הצבאי', שהונהג במחצית הראשונה של שנת 1918. המושג 'קומוניזם צבאי' הופיע מאוחר יותר, לאחר שהוחלט לוותר על המשטר, שמשמעותו הייתה, בראש וראשונה, איסור של המסחר החופשי, הנהגת חובת עבודה והחרמת מוצרי המזון מהאיכרים בכפייה. התוצאה הראשונה של המדיניות החדשה הייתה ירידת תפוקת העבודה בכל בתי חרושת והמפעלים.¹ ממדי ההרס של פטרוגרד היו חמורים גם כתוצאה של קרבתה לחזית והימצאותה במצור. הכלכלה והתעשייה של העיר, שהיו מבוססות על הנמל הימי הענק, כלומר על ייצוא דגנים ועל יבוא של חומרי גלם, דלק ומוצרי טכנולוגיה מערבית, לא יכלו לתפקד כראוי בתנאי המצור. עד אפריל 1918 נסגרו בעיר 265 מפעלים. במרס - אפריל החלה הממשלה בפינויים לעורף של שלושים מפעלים גדולים של התעשייה הצבאית. מינואר עד אפריל מספרם של פועלים המועסקים ירד ב-117 אלף. בתחילת 1920 מתוך 47 מפעלים גדולים לעיבוד מתכות פעלו רק 16.²

העברת הבירה למוסקבה גרמה לפיחות ערכה של העיר פטרוגרד בעיני הממשלה והדבר התבטא בהרעה ניכרת ברמת האספקה של מוצרים ושל מתן שירותים לתושבים. החשש המתמיד, שהעיר תיאלץ להיכנע, היה ודאי גורם נוסף לקיצוץ משמעותי בכמות המזון שהובא לעיר מאזורים הפנימיים של המדינה. בעיר התפשטו שמועות, שטרזקי ציווה להפסיק את אספקת המזון, על מנת למנוע את נפילתו לידי האויב.³ כבר בחורף של 1917-1918 עשתה פטרוגרד על יצחק באבל רושם של עיר גוועת וקפואה:

ונציה קפואה ומכוסה בזלת עמדה מלכת. נכנסתי לרחוב גורחוביה, כמו לתוך שדה

קרח, עליו העמידו סלעים. שדרות נבסקי זרמו למרחקים. פגרי סוסים סימנו אותם,

כמו אבני דרך. רגליהם המורמות של הסוסים החזיקו את השמים, שצנחו נמוך. ... "כך

נמנע הצורך לכבוש את פטרבורג" - חשבתי לעצמי.⁴

בחודש מאי ירדה מנת הלחם היומית לחצי פונט, אך לפעמים קיבלו התושבים רק את מחציתה. ביוני הונהגה על ידי הקומיסריון למזון של פטרוגרד 'מנה לפי מעמד' לקבוצות השונות של האוכלוסייה: מנה סוג א' - לפועלים המועסקים בעבודה פיסיית קשה, סוג ב' - ליתר הפועלים והעובדים השכירים, סוג ג' - לאנשים בעלי מקצועות חופשיים, סוג ד' - לאלה שאינם עובדים. בחודשי הסתיו של שנת 1918 ובחורף 1919 נהגו להפסיק לפעמים חלוקת המזון לבעלי התלושים מהסוג ג' וד'. כך למשל, בתאריכים 15 ו-16 בספטמבר קיבלו בעלי התלושים מסוג א' רבע קילו דג ושני דגים מלוחים, בעלי תלושים מסוג ב' קיבלו 4 דגים מלוחים, ובעלי תלושים מסוג ג' וד' לא קיבלו דבר. אזרחים מסוג ד' חשו על בשרם את העיקרון המרקסיסטי "מי שאינו עובד, אינו אוכל". זינובייב הבטיח שעם הזמן יאכלו אצלו הבורגנים קש טחון.⁵

בקרב היהודים - תושבי פטרוגרד - פגע הקומוניזם הצבאי קודם כל במצבם הכלכלי של הסוחרים, גדולים וזעירים כאחד, וכמובן בכל האחרים, שבעבר היו מבוססים היטב. ניטל מהם לא רק מקור פרנסתם, אלא גם והסיכוי להציל את מה שצברו במשך שנים, שכן נאסר ייצוא הון לארצות חוץ.

אצל יהודים שומרי מצוות הייתה בעיית המזון חמורה במיוחד, מכיוון שבמנת המזון שקיבלו נכללו מוצרים לא כשרים, כגון קותלי חזיר. ברטה יופה, בתו של הרב קצנלבוגן - רבה של העיר פטרוגרד, סיפרה, שמשפחתה פשוט סבלה חרפת רעב, כאשר מצבן של משפחות דתיות אחרות היה רע עוד יותר. בחורף 1918-1919 נהגה ברטה בבקרים, עוד לפני לכתה לבית הספר, לנסוע לפרבר של פטרבורג - פאבלובסק, כדי לקנות אצל אישה פינית חלב, שבכשרותו לא הטילה משפחתה ספק. היא בקושי הצליחה לשכנע את האישה לקבל כסף בתמורה. חקלאים אחרים עסקו רק בהחלפת מוצרי מזון בחפצים.⁶

האוכלוסייה סבלה גם ממחסור בחומרי הסקה, מתחבורה משובשת, מצנרת מים וממערכות ביוב שיצאו מכלל שימוש. הם אולצו לעזוב את בתיהם או לקבל לתוך דירותיהם 'הבורגניות' פועלים, חיילי הצבא האדום ופקידים סובייטיים (צו על כך יצא במרס 1918). מכה נוספת הייתה מעצרים, שנערכו על מנת לאלץ את התושבים לעבוד בכפייה.⁷

לכל הצרות התלווה גם אחוז התמותה שהלך וגדל. תוך ארבעה ימים במהלך חורף 1919 נקברו בבתי הקברות של העיר 1,178 גופות ועדיין נותרו ללא קבורה 537 מתים. הסיבה העיקרית

לתמותה ההמונית הייתה מגפות: טיפוס, שפעת, דיזנטריה וכולירע. בחודשים ינואר-מרס 1920 נרשמו בבתי החולים של העיר כ-23 אלף חולים בטיפוס הבהרות.⁸

התמותה בקרב יהודי פטרוגרד הייתה בתקופה קשה זו נמוכה פי 2-2.5 מהתמותה בקרב כלל האוכלוסייה. בשנת 1918 הייתה התמותה מכולירע בקרב היהודים פי חמש נמוכה מאשר בקרב הלא יהודים.⁹ למרות זאת הגיע שיעור התמותה גם בקרב היהודים לשיאים חדשים: 31.2 נפטרים לאלף איש (שנת 1919). באותה שנה גרמה המחלה למותם של כמה אישי ציבור ידועים וביניהם מיכאיל קוליסר ואברהם הרכבי.¹⁰ היה קשה לשרוד ועל כן מעיד יומנו של שמעון דובנוב:

13 בדצמבר (1919). קמתי בבוקר, התלבשתי ולבשתי את המעיל, ערדליים וכובע (בדירה 7 מעלות חום) והתיישבתי ליד שולחן העבודה. כתבתי באצבעות קפואות על הדומיניקנים ועל האינקוויזיציה הצרפתית של המאה ה-13. בשעה 10 אכלתי דבר מה, דפדפתי בעיתון ויצאתי למדור אספקת העצים של המועצה העירונית האיזורית, על מנת להשיג אישור להקצבת עצים. מצאתי את עצמי בתור של מאות אנשים, שהשתרך על מדרגות הכניסה האחורית של הבניין הענק, החל מקומת הקרקע ועד הקומה הרביעית. עמדתי במשך שעתיים בתוך המוני אנשים אומללים ודואגים ויחד עם מאות מהם עזבתי בידיים ריקות: עוד בטרם הגיע תורנו, הודיע הפקיד מהרחבה העליונה, שהיום לא יוענקו עוד אישורים להקצבת עצים. הוא אמר לבוא למחרת, אבל רבים באים כבר מספר ימים... אני מבין עכשיו את כל האימה שבנבואה: "ושח גבהות האדם ושפל רום אנשים". כאן רמסו את רוח האדם. זולת 'האדומים', האנשים כאן אינם מהלכים, אלא זוחלים, מעונים מרעב, מקור, מושפלים מאלמות...¹¹

לסבל הגופני נוספו גם געגועים לחרות שצצה ונעלמה: ב-8 בפברואר 1920 כתב דובנוב:

כמה שנים עוד יחלפו עד אשר יהיו לנו חלב, חמאה, בשר, סוכר, אמבט, זוג לבנים נקיים, בגדים חדשים במקום הסמרטוטים של היום, נעליים, ספרים חדשים, עיתונות חופשית, חופש התכנסות, חופש דיבור, חסינות אישית, יכולת לתקשר עם כל העולם וכל אותן הנאות, שניטלו מאתנו ואינן כבר ניתנות להשגה?¹²

בנוסף לכל השתולל בעיר "הטרור האדום", שעליו הכריזו הבולשביקים ב-5 בספטמבר 1918 בתגובה לרצח אוריצקי ולהתנקשות בחייו של לנין. בפטרוגרד, שהיה המוקד העיקרי של הטרור, הכריז זינובייב: "אתם הבורגנים הורגים אישים בודדים ואילו אנו הורגים מעמדות שלמים".¹³ ברשימה הראשונה של 130 בני הערובה שהוצאו להורג הופיעו לא פחות מ-12 שמות משפחה יהודיים. הרשימה השנייה והרשימה השלישית כללו בעיקר קצינים ולכן לא הופיעו בהן יהודים.¹⁴

לעומת זאת רבים מפעילי הציבור היהודיים נכלאו בתאי המעצר של "הועדה המיוחדת הכל-רוסית ללחימה נגד מתנגדי המהפכה" (צ'קה). באביב 1918 היה עצור הברון אלכסנדר גינצבורג, לשעבר יו"ר הועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה (EKOPPO). בספטמבר 1919 נעצרו מספר חברי הועד המרכזי של הארגון הציוני. סיבת המעצר לא הייתה דווקא השתתפות בפעילות פוליטית או ציבורית. לעתים די היה להשתייך לקבוצה ד' של מקבלי מנות המזון.¹⁵

2. בריחה המונית מהעיר

במצב המתוח הזה נאלצו יהודי פטרורגד לבחור בין מוות, בריחה מהעיר או התגייסות לשרות השלטון הסובייטי. חלק הארי של הבורגנות היהודית הגדולה והאינטליגנציה היהודית בחר בהגירה והדבר הביא לדלדול מהיר של צמרת המנהיגים הפוליטיים והרוחניים בקהילה ולפגיעה בבסיסה הכלכלי. אחד מעמודי התווך של הקהילה - מויסיי גינצבורג¹⁶ - נסע ליפן עוד ביולי 1917, אחד ממנהיגי מפלגת 'הקדטים' והיהודים מקסים וינאבר ברח מיד לאחר הפיכת אוקטובר מפטרורגד בהינצלו מהמאסר. בשנת 1918 היגרו הברון אלכסנדר גינצבורג, פעיל יהודי ושל מפלגת 'האסרים' שלמה אנסקי, חבר מפלגת 'הבונד' הנריך ארליך, הסופר והסוציאליסט שמואל ניגר (צ'ארני) ומנהיג 'פועלי ציון' בפטרורגד נחום ניר (רפאלקס).¹⁷ בשנת 1920 עזבו את רוסיה משפטנים ידועי-שם מהקהילה: הנריך סליוזברג ואוסקר גרוזנברג. בשנת 1921 הלכו בעקבותיהם פעילי הציבור מאיר קריינין, ישראל יפרויקין ויעקב לשצ'ינסקי.¹⁸ במהלך השנים 1919-1921 עזבו את רוסיה מסיבה זו או אחרת כמעט כל המנהיגים הציוניים שהתגוררו בפטרורגד.

הסיכוי לעזוב את רוסיה באורח חוקי ניתן לפליטי המלחמה מפולין ומהמדינות הבלטיות החדשות כאשר הממשלה הסובייטית הקימה איתן יחסים דיפלומטיים. מי שלא היה באפשרותו להשיג אישור רשמי ליציאה, עבר בסתר על הקרח דרך המפרץ הפיני לפינלנד הסמוכה, תוך סיכון עצמו ובני המשפחתו.¹⁹ אפילו זרקורים, שומרים ויריות ממבצר קרונשטדט לא עצרו את הנמלטים.

אולם ההגירה הייתה אפשרית רק לגבי מיעוט יחסי. רוב האוכלוסייה נמלט לערי השדה ולכפרים מהעיר בחיפוש אחר פת לחם. גם מיקומה של העיר פטרורגד בסמוך לחזית השפיע על הנטישה ההמונית, מה גם שמותר היה לעזוב את העיר, אך אסור היה להיכנס אליה.²⁰ בקיץ 1918 השלים כנראה לנין עם המחשבה שיאלץ לוותר על העיר והחליט להתבצר בלב המדינה עם פועלי פטרורגד, שגילו נאמנות לבולשביקים.²¹ מכיוון שלשלטונות לא היה הכוח או האמצעים כדי לארגן את העברתה של האוכלוסייה, הוא פנה אל הפועלים וקרא להם לצאת לאזורים הפנימיים של רוסיה בכוחות עצמם.

לשבת בפטרוגרד, לרעוב, להסתובב ליד בתי חרושת ריקים, להשתעשע בחלום בלתי מציאותי להקים מחדש את התעשייה של פטרוגרד, - כתב לנין, - זה טיפשי ונפשע. יהיה זה קיצה של המהפכה. הפועלים של פטרוגרד חייבים להפסיק עם השטות הזו, לסלק את הטיפשים, שמגינים על הרעיון הזה ולצאת ברבבות לכיוון הרי אורל, אל הוולגה, לדרום, למקומות בהם יש הרבה לחם...²²

אוכלוסיית העיר הלכה וקטנה גם בשל מבצעי גיוס בלתי פוסקים לצבא האדום. מיולי 1918 ועד אפריל 1919 גויסו למעלה מ-170 אלף איש.²³

כל הסיבות שהוזכרו הביאו להתרוקנות אפוקליפטית של העיר. מדצמבר 1917 ועד אוגוסט 1920 ירד מספרם של תושבי פטרוגרד מ-1,9 מיליון ל-722 אלף²⁴ (וזה בהשוואה ל-2,5 מיליון בפברואר 1917). לפי מיפקד האוכלוסין שנערך באוגוסט 1920, שבו במקום השאלה "דת" הופיעה השאלה "לאום", נותרו בפטרוגרד 25,453 איש, שזיהו את עצמם כיהודים. מכיוון שיהודים מתבוללים רבים לא ציינו את יהדותם, הרי שלדעת הדמוגרפים, מספרם האמיתי של היהודים בעיר היה אז לא פחות מ-30 אלף, כלומר, מספרם ירד ב-40% בהשוואה לתחילת שנת 1917.²⁵ באותה תקופה ירד מספרם הכולל של התושבים בעוד כ-71.1%.

את ההבדל בקצב הירידה שבין מספר היהודים והלא-יהודים ניתן להסביר רק בחלקו, בגלל התמותה היחסית הנמוכה בקרב היהודים. אולם הסיבה החשובה יותר נעוצה בעובדה, שפחות יהודים עזבו את פטרוגרד. לפועלים הרוסים, איכרים לשעבר, טבעי היה לחזור לכפריהם לאחר סגירת המפעלים שבהם עבדו, שם עדיין התגוררו קרובי משפחתם והיה להם סיכוי להסתדר.²⁶ באותו זמן נמצאו עיירות וערים, שמהן יצאו יהודים רבים, בשטחים שנכבשו על ידי האויב. בכל מקרה, עד לסיום המלחמה לא היה ליהודים לאן לשוב. השמועות שהגיעו לתושבי העיר אודות פוגרומים שהתחוללו בערי השדה, מנעו את המעבר אפילו ליישובים שניתן היה להגיע אליהם. הם העדיפו רעב וקור על סכנת מוות, ולכן יהודים לא מעטים נותרו בפטרוגרד.

3. יהודים בשרות הסובייטים

בקרב יהודים שנותרו בעיר היו רבים שהצטרפו לשורות השרות הממלכתי והחליפו את 'המחבלים', משמע את הפקידים המקצועיים שסרבו לשתף פעולה עם השלטון הסובייטי. את התופעה הזו הדגיש במרירות עוד בחודש פברואר 1918 העיתון הציוני *Razsvet*, שהאשים בהעדר

מצפון ועקרונות את אלה, שעברו לצד השלטון הסובייטי. מחבר המאמר כתב, כנראה בהגזמת מה:

אין לי נתונים סטטיסטיים, אבל כמעט מחצית מכריי מהחוג החברתי שלי התגייסו לשרות הממלכתי: מורה יהודי לשעבר של ילדיי התקבל במשרד כלשהו לענייני צבא; את העוזר לשמש של בית הכנסת שלנו פגשתי כשהוא במשמרת נושא רובה על כתפו; עיתונאי מוכר ממלא תפקיד של קומיסר לסילוק שלג; זבן ממכולת כשרה עובד בועדה כלשהי, נדמה לי שהוא בקבוצת עורכי הקונסטיטוציה; הדייר שלי, שלמד שנה ראשונה פסיכו-ניורולוגיה, עובד באספקה, של מה - אינני יודע בדיוק; המזכירה שלי מנהלת מבצר כלשהו או בית סוהר.²⁷

כמעט כל היהודים היו משכילים, והודות לכך כל מי שרצה יכול היה להתקבל לשרות ממלכתי. כך הסביר העיתונאי הציוני אברהם אידלסון את התקדמותם של היהודים בדרגות המשרות בד בבד עם התפתחות המהפכה.

כאשר חיפשו איש בעל השכלה משפטית לתפקיד מנהל הרשות של איזור העיר, היה קשה למצוא פנויים בין המשפטנים הרוסים, מפני שהם עבדו בתור עורכי-דין או הועסקו בשרות ממלכתי, ואילו בקרב היהודים היו משפטנים פנויים למכביר. אם בפלוגה צבאית היו מספר אנשים משכילים, הם היו מקבלים דרגות של קצונה ולא יכלו לזכות באמונם של החיילים, ואילו רק בקרב היהודים ניתן היה למצוא טוראי משכיל ולפעמים אפילו בעל השכלה גבוהה והם היו אלה שנבחרו למועצות. כך גם התנהלו העניינים בתחומים אחרים. גם במשטר הקודם מצאה האינטליגנציה הרוסית את מקומה בחוגים הגבוהים של החברה, ואילו בקרב האנשים הפשוטים רוב האנשים המשכילים היו יהודים, וכך התקדם המעמד הנמוך של החברה לעבר ההנהגה, ותפקידם של היהודים הלך והתעצם.

28

עקרון האינטרנציונליזם, שהשתרש באורח המחשבה של מנהיגי הבולשביקים, שלל אפליה על רקע הלאום. המוצא היהודי הפך לראשונה בעת חיפוש העבודה למעלה ולא למגרעת, מכיוון שהמעסיקים ידעו, כי פוגרומים - מעשה ידי הצבא הלבן, הפכו גם את היהודים בעלי האמצעים למצדדי השלטון הסובייטי מכורח הנסיבות. ההתייחסות המעמדית של המשטר והגירתה של האינטליגנציה הרוסית פינו עבור היהודים מקומות עבודה במשרדים ומקומות מגורים בדירות בעיר הבירה.

פרט לכך נהגו הבולשביקים להשתמש במיעוטים הלאומיים שנרדפו על ידי שלטון הצאר - לטבים, פולנים, יהודים - למאבק עם אויביהם הרוסיים. יהודים שהתקבלו לצבא האדום או לעבודה ביצ'קה' קיבלו סוף-סוף מלבד מנת המזון המובטחת גם אפשרות להתנקם ברודפיהם מאתמול.²⁹ גיבור הסיפור 'הדרך' מאת יצחק באבל מתאר את התארגנותו בעבודה ביועדה המיוחדת של פטרוגרד במילים כלהלן:

נתמנתי לתפקיד מתרגם במחלקה לענייני חוץ. קיבלתי מדים של חייל וקופונים לארוחה. בפינת האולם שהוקצתה לי של עיריית פטרבורג לשעבר התחלתי לתרגם עדויות של דיפלומטים, מסיתים ומרגלים. לא חלף יום וכבר היה לי הכל - בגדים, מזון, עבודה וחברים, נאמנים בידידות ובמוות, חברים כפי שאין בשום מקום בעולם, רק בארצנו.³⁰

בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי אחוז היהודים בסגל היצ'קה' לא היה גבוה. למשל, בשנת 1918 היו היהודים 3.7% אחוז בקרב עובדי היצ'קה' במוסקבה לעומת 35.6% לטבים ו-6.3% פולנים. אחוז היהודים היה גבוה יותר בין בעלי תפקידים בכירים, אך נמוך בהרבה מזה של הלטבים.³¹ בתקופת 'הקומוניזם הצבאי' גם ביצ'קה' של פטרוגרד יהודים היו בעלי משרות בכירות.

חלק מסוים מיהודי פטרוגרד פנה לעבודה במפלגה. כך, לפי הנתונים של הביטאון הציוני *Khronika evreiskoi zhyzni* מספטמבר 1918, היה שיעור היהודים בקרב בעלי התפקידים במוסדות המפלגה 9% ובקרב בעלי המשרות הבכורות שיעורם עלה על המחצית (54%).³² כנראה שהגיוס ההמוני של הקומוניסטים לצבא דלדל את שכבת הצמרת של הבולשביקים הותיקים וכתוצאה מכך קודמו כלפי מעלה העובדים היהודים החדשים. ככל שמוסד ניהולי בפטרוגרד היה חשוב יותר, כך עלה שיעור היהודים בצוותו. לפי הערכה גסה, בשנת 1918 הגיע שיעור היהודים בועד העירוני ובעד של הגוברניה של המפלגה הבולשביקית ל-45%. הדבר בלט לעין עד כדי כך, שהלשכה המדינית של המפלגה שלחה לפטרוגרד פעילים רוסים אחדים כדי להחליף את היהודים בכמה תפקידים חשובים.³³ אומנם נכון, שבשנת 1921 ירד שיעור היהודים ל-22% (טבלה 2). יהודים רבים היו חברי הנשיאות של מועצת העיר פטרוגרד ונשיאות המועצה של האיגודים המקצועיים.

טבלה 2. יהודים במוסדות השלטון של פטרוגרד³⁴

שם המוסד	שנה	מספר החברים	מספר היהודים	אחוז היהודים
הועד העירוני של המפלגה	1918	11	5	45
הועד העירוני של המפלגה	1919	25	9	36

28	7	25	1920	הועד העירוני של המפלגה
22	10	46	1921	ועד המפלגה של הגוברניה
36	5	14	1918	קומיסרים של מועצת הקומונות של המחוז הצפוני
42	8	19	1920	נשיאות מועצת העיר פטרוגרד
36	13	36	1920	הועד הפועל של מועצת העיר פטרוגרד
60	3	5	1919	נשיאות המועצה של האיגודים המקצועיים של פטרוגרד
22	5	23	1919	הועד הפועל של המועצה של האיגודים המקצועיים של פטרוגרד

התושבים קיבלו כנראה רושם, שמספר היהודים המועסקים במוסדות השלטון והמפלגה הרבה יותר גבוה מאשר במציאות, מכיוון ששמותיהם צצו לעתים קרובות על דפי העיתונים. בעצרות, בוועידות ובישיבות הופיעו היהודים לעתים קרובות יותר מאחרים. כך למשל, נראה סדר היום של הועידה העשירית העירונית של ארגון הנוער הקומוניסטי 'קומסומול', שנפתחה ב-5 בינואר 1920: ראשית הופיע זינובייב עם סקירת המצב הנוכחי. אחריו הקריא סלוסמן את דו"ח הועד העירוני של 'הקומסומול'. קאגאן סקר את העבודה הפוליטית ובעיות ארגוניות. בדברי ברכה מטעם הפועלות בעיר פנתה אל הקהל איטקינה ובשם הועד המרכזי של ארגון 'הקומסומול' דיבר זאקס. אפילו בהודיעם על פקידים סובייטים שהפרו את החוק, הזכירו העיתונים שמות יהודיים רבים.³⁵

4. הקמת מוסדות יהודיים סובייטיים

אותם יהודים, שלא הזדרזו להשתלב במימסד הסובייטי ושאפו לשמר את מוסדותיהם החברתיים, את דתם ואת תרבותם, חשו במהרה את מדיניות הדיכוי הלאומי של השלטון החדש. הרי הבולשביקים לא ראו ביהודים לאום נפרד ולא הכירו בזכותם לאוטונומיה פוליטית ואף לא תרבותית. בעקבות הדוקטרינה האידיאולוגית הבולשביקים לא ניהלו עד פרוץ המהפכה עבודת הסברה בקרב היהודים בשפתם הם. לנין התנגד בתוקף לקיומה העצמאי של מפלגת ה'בונד' בתוך המפלגה הרוסית הסוציאל-דמוקרטית של הפועלים.

יחד עם זאת, כבר בימים הראשונים של מהפכת אוקטובר נאלצו ראשי השלטון הסובייטי לחפש תמיכה בקרב תושבי הישובים הלא רוסים הסמוכים לגבולות, בהם התפתחה מלחמת האזרחים. משקלם הפוליטי של היהודים, אשר היוו רוב של האוכלוסייה העירונית בגוברניות המערביות, עלה מאוד בעיני הבולשביקים. לא ניתן היה עוד במצב שנוצר להתעלם מהאינטרסים שלהם. נוסף לכך, בערים הגדולות של רוסיה המרכזית התקבצו פליטים יהודים רבים. חלקם לא שלטו בלשון הרוסית ולא היו מסוגלים לקלוט את התעמולה הבולשביקית. כדי לנהל בקרבם תעמולה הוקם ב-1918 בינואר 1918 בפטרוגרד ליד הקומיסריון לענייני הלאומים ('נרקומנאץ') - קומיסריון מיוחד

לענייני היהודים (בקיצור 'יבקום').³⁶ הוכרז שהיבקום יעסוק במספר עניינים מוגבל, הקשור ליהודים-חיילים, לשבוי מלחמה ולפליטים וכן לארגון היחידות היהודיות בצבא האדום, אם יישמר בו המבנה הצבאי המבוסס על העיקרון הלאומי.³⁷

אולם למעשה עסק הקומיסריון היהודי בעיקר בהפצת רעיונות קומוניסטיים ובמאבק נגד מפלגות ונגד ארגונים יהודיים לא קומוניסטיים בקרב האוכלוסייה היהודית בלשון הנגישה לה.³⁸ מייסדי הקומיסריון סברו, שהתפקיד הנוסף של היבקום צריך להיות ניצול סבלם של המוני היהודים, שהיו קורבנות הפוגרומים, לשם ייצוא רעיון המהפכה לשטחים מערביים שהופרדו מרוסיה הסובייטית.³⁹ בסוף דצמבר 1918 כתב יושב הראש היבקום תלמיד ישיבה לשעבר סמיון דימנשטיין:⁴⁰

יש לשאוף שהדם היהודי ישמש לא רק כשמן סיכה, בו אנו משמנים, למרות רצוננו, את גלגלי המהפכה העולמית,⁴¹ יש להפכו לברגים, לגלגלים ולמנגנונים, היוצרים את המהפכה ומרחיבים אותה.⁴²

ושלישית, הקומיסריון היהודי היה אמור לשמש כתחליף למוסדות אוטונומיים יהודיים - הקהילה הדמוקרטית והועידה היהודית הכל-רוסית, שרעיונותיהם היו מקובלים בקרב המוני היהודים.⁴³ במרס 1918 בעקבות העברתם של כל המוסדות המרכזיים למוסקבה, הועבר לשם גם היבקום, למעט מחלקת התרבות וההשכלה שלו.⁴⁴ את ענייני המיעוטים הלאומיים בפטרוגרד, ובתוכם את ענייני היהודים, העבירו לניהולו של הקומיסריון לענייני הלאומים ליד מועצת הקומונות של המחוז הצפוני שמרכזו בפטרוגרד אשר נוסד במאי 1918.⁴⁵ הקומיסריון (החל משנת 1919, לאחר שבוטל המחוז הצפוני - קומיסריון לענייני לאומים של הגוברניה - בקיצור 'גובקומנאץ') היה כפוף גם לוועד הפועל של מועצת הקומונות של המחוז וגם לנרקומנאץ.

הקומיסריון לענייני הלאומים הכריז, שמטרתו "לספק צרכים בתחום הפוליטי, המשפטי, התרבותי וההווייתי של המיעוטים הלאומיים בגבולות המחוז הצפוני". מספר עובדי הקומיסריון עלה במהירות והגיע תוך חמישה חודשים לאחר היווסדו ל-178 איש. הבולשביק האסטוני יאן אנבלט עמד בראש הקומיסריון. לתפקיד מנהל המחלקה היהודית מונה סולומון רפפורט שהיה המהפכן המקצועי והתועמלן, חבר המפלגה 'הסוציאל-דמוקרטית הרוסית' משנת 1906. בזמנו גורש רפפורט מהישיבה בויטבסק בגלל פעילותו המהפכנית, נעצר מספר פעמים והוגלה לתוך רוסיה ולחוץ לארץ.⁴⁶

היבקום ואחריו הגובקומנאץ השקיעו תשומת לב רבה לתעמולה ולקידום הרעיונות. במטרה זו מה-8 במרס 1918 התחיל לצאת לאור במסגרת היבקום העיתון הקומוניסטי הראשון ביידיש 'די וואהרהייט', שהועבר במהרה יחד עם הקומויסריון עצמו למוסקבה. העיתון תירגם לעתים קרובות את החומר מהעיתון 'פראוודה' ובין היתר גם את מאמריו של לנין. מחברי המאמרים המקוריים תקפו את הציונים ואת הועידה היהודית הכל-רוסית. בגיליון הראשון של העיתון הופיעה החלטת האסיפה של הפועלים היהודים במפעל של אייואז בפטרוגרד, בה הובעה שביעות רצון חמה מפעילות היבקום, הובטחה תמיכה מוחלטת בכל היוזמות שלו ותקווה "שהקומויסריון יעזור להמוני הפועלים היהודים להשתחרר מהעבדות התרבותית, בה הבורגנות היהודית מחזיקה את הפועלים היהודים". ניתן להסיק מהעובדה, שהעיתון לא ציין את מספר הנוכחים באסיפה, את מועד קיומה ואפילו לא הזכיר החלטות אחרות בדבר תמיכה ביבקום מצדם של פועלים יהודים, שהקומויסריון לא הצליח לגרום לבולשביזציה של הרחוב היהודי.⁴⁷ כנראה שהשפעתן של המפלגות האחרות והארגונים הציבוריים הבלתי תלויים על יהודי פטרוגרד הייתה עדיין בעלת משמעות.

הפרסום הבא של היבקום *Evreiskaya tribuna* הופיע רק פעמיים, באפריל וביוני 1918, ובפעם השנייה כבר במוסקבה. אחרי זה הופיעו פרסומים ביידיש 'קולטור-פראגן' ו'די פרייע שטימע' - כל אחד בגליון אחד, ו'די קומונע' שחדל להופיע אחרי הגיליון השני. באותה תקופה יצאו לאור מספר חוברות תעמולה ביידיש.⁴⁸ מאוחר יותר, בשנת 1919 ו-1920 נעשו ניסיונות לחדש את העיתונות הקומוניסטית ביידיש בפטרוגרד. אולם גם דו-שבועון 'קאמף און לעבען' וכתבה-עת 'די וועלט' הפסיקו להופיע אחרי גיליון אחד. העברת מרכז הפעילות של הקומוניסטים היהודים למוסקבה גרמה כנראה לעצירת זרם התקציבים עבור העיתונות היהודית לפטרוגרד. בשנת 1921 בפטרוגרד יצאו לאור עיתונים לטבים, אסטונים, פינים ומוסלמים. אולם לא היה אף עיתון יהודי והשלטונות לא ראו טעם להוציא כזה לאור.⁴⁹

בתאריך 2 באפריל 1918 התקיים בדירה ברחוב פוצ'טמטסקיה בנוכחות נרקום (שר) ההשכלה אנטולי לונצ'ארסקי⁵⁰ טקס חגיגי של פתיחת מועדון היבקום 'דער אידישער ארבייטער'. המועדון נוסד בו-זמנית עם מועדונים קומוניסטיים של המיעוטים הלאומיים האחרים - פולנים, לטבים, בילורוסים ומוסלמים.⁵¹ הוא היה אמור לאחד את הפועלים היהודים "שתמכו ברעיונותיו של השלטון הסובייטי"⁵² ולשמש משקל נגד למועדונים היהודיים שכבר היו קיימים - מועדון ציבורי (של האינטליגנציה הליברלית) ומועדון של חברי מפלגת 'הבונד' על שם ברוניסלב גרוסר.⁵³ המועדון הזה לא הצליח לזכות לחיבה מיוחדת. למשל, כאשר אורגן טיול לבית סוהר לשעבר במבצר

שליסלבורג הסמוך לפטרוגרד, 'דער אידישער ארבייטער' נאלץ להצטרף אל המועדון הסוציאליסטי, כי כנראה שלא נמצאו מספיק משתתפים כדי לארגן נסיעה נפרדת. להצעה שהופנתה אל "ציירים ופסלים יהודים" להשתתף בתערוכה שאורגנה על ידי המועדון, נענה אחרי חודש רק פסל אחד.⁵⁴ באותו זמן, בתערוכה שנערכה בסוף חודש אפריל על ידי החברה היהודית לעידוד האמנות, השתתפו 43 אמנים.⁵⁵ 'דער אידישער ארבייטער' הצליח קצת יותר בתחום המוסיקה, כאשר בינואר 1919 התחילו לנהל אותו המומחה למוסיקה עממית זינובי קיסלגוף והמלחין סולומון רוזובסקי.⁵⁶ הסדנה לתיאטרון חובבים שייסד האחרון, ערכה בפברואר ערב ספרותי-מוסיקלי⁵⁷ ובכך סיים המועדון את קיומו האפרורי.

היבקום נהפך לארגון של מפלגה אחת ביולי 1918, לאחר גירוש 'האסרים השמאליים' מהממשלה הסובייטית הקואליציונית הראשונה והאחרונה. הוא כלל בעיקר את חברי מפלגת 'בונד', 'פועלי ציון' ואת מפלגת 'המאוחדים' ('פארייניקטע') שעברה לצד הבולשביקים. עכשיו כבר לא נותרו מכשולים ואפשר היה להעביר את ניהול העניינים היהודיים ישירות לידי המפלגה הקומוניסטית. הסקציות (המחלקות) היהודיות של המפלגה הקומוניסטית התחילו להתגבש כבר בסתיו 1918.

⁵⁸ אולם בפטרוגרד הוקמה היבסקציה (המחלקה היהודית) רק באוקטובר 1920. מטרתה - עבודה עם פליטים או שבויי מלחמה מהגוברניות המערביות ומארצות שהופרדו מרוסיה (פולין, לטביה וליטה). מרבית היהודים מהאזורים האלה לא שלטו ברוסית ונאלצו לעסוק בעבודה פיזית. דווקא הם הפכו ליעד העיקרי של היבסקציה בעיר פטרוגרד, אשר לקראת פברואר 1921 מנתה כבר כמאה איש. בראשה עמדה אנה ראיבה - בתו של המלמד מוויטבסק.⁵⁹ חוג התעמולה שנפתח ליד היבסקציה ובו 30 משתתפים, נקרא בהגזמה 'בית הספר הגבוה של המפלגה'.⁶⁰

בינתיים לא זנחו הקומוניסטים את ניסיונותיהם להרחיב את השפעתם על האוכלוסייה היהודית של העיר. למרות הכישלון של 'דער אידישער ארבייטער' נפתח באביב 1919 מועדון נוסף על שם יעקב סוורדלוב שנפטר בתחילת השנה והיה יושב ראש הוועד הפועל המרכזי הכל-רוסי של הסובייטים. למרבה האירוניה דווקא סוורדלוב התנגד להקמת הסקציות היהודיות במפלגת הבולשביקים. המועדון החל את פעילותו באירגון אירועים פוליטיים, בהם הופיעו ראשי המחלקה היהודית של גובקומנאץ ויבסקציה, עורכי העיתונות היהודית הקומוניסטית. נפתחו גם ספרייה וחדר קריאה.⁶¹ במועדון זה נערכו גם האסיפות של היבסקציה, מכיוון שלא היה לה חדר משלה.

לקראת סוף המלחמה אחד מענפי הפעילות של המחלקה היהודית בגובקומנאץ היה פיקוח על ההגירה מרוסיה, שהרי דווקא בפטרוגרד נקבצו רבים, ששאפו לנסוע לארצות הבלטיות, לפולין

ולארצות הברית. בדיקת הבקשות להגירה נערכה לפי הגישה המעמדית לפי הכללים שנעו היו אמורים לסרב לנציגי הבורגנות ולאשר איחוד רק לקרובי משפחה ישירים.⁶² גם מכתבים של קרובי המשפחה מאמריקה ליהודים בפטרוגרד עברו דרך גובקומנאץ.⁶³

5. הקומוניסטים היהודים במאבק על השליטה בארגונים הציבוריים, במוסדות לתרבות ולחינוך היהודי

הציבור היהודי של פטרוגרד מלהתחילה התייחס ליבקום כאל גוף זר ליהודים, שנועד לפקח עליהם, בדומה ל'שולחן היהודי' מימי המשטר הצארי. העיתונות הצביעה על העובדה, שברחוב היהודי לראשונה נשמעים שמותיהם של הקומיסר היהודי דימנשטיין ועוזרו 'האסר השמאלי' איליה דובקובסקי. בהסתמכו על העיתון של 'האסרים' *Delo naroda* רמז העיתון *Evreiskaya nedelia* - ביטאון הקבוצה היהודית הלאומית, שדובקובסקי הוא פושע לשעבר, פרובוקטור ובנוסף לכל התנצר.⁶⁴ העיתון הציוני *Razsvet* טען, שהיבקום מסוגל רק לאסור ולקחת, אך לא להעניק או ליצור.⁶⁵

אכן, היבקום התחיל להתערב בעקביות בחייהם הציבוריים של היהודים. היעד הראשון להתקפתו הייתה הועידה היהודית הכל-רוסית (VES). כבר ב-22 בינואר במהלך ההתכנסות שנערכה לקראת הבחירות לועידה, שהתקיימה באולם הקורסים הגבוהים לנשים, התקיף דובקובסקי את ההיסטוריון שמעון דובנוב על נאומו האנטי-בולשביקי ואיים עליו בכידונים של מלחי קרונשטדט.⁶⁶ בריאיון שהעניק דימנשטיין לעיתון הציוני 'טאגבלאט', הוא השווה את היחס של השלטון הסובייטי כלפי הועידה היהודית לעמדתו כלפי ה'ראדה' האוקראינית, שחוסלה זה עתה על ידי הבולשביקים.⁶⁷ נציגים אחרים של היבקום קראו בישיבות לפיזור הועידה, ככל כנראה מתוך תקווה לקרב אליהם את נציגי המפלגות היהודיות הסוציאליסטיות, שנחלו תבוסה בבחירות ל-VES.

אולם בישיבה המארגנת של היבקום, שכונסה על ידי דובקובסקי ב-25 בינואר בבניין הקומיסריון לענייני ההשכלה, השתתפו למעלה מחמישים איש, ובתוכם כעשרה בולשביקים. יתר הנוכחים ייצגו את 'הבונד', את מפלגת 'פועלי ציון' ואת 'המאוחדים'. בנאום הפתיחה רווי הניגודים הצהיר דובקובסקי: "אנחנו אינטרנציונליסטים. אנחנו קוסמופוליטים" ומייד אחרי זה הכיר בעובדה,

שלמעמד הפועלים היהודי יש תכונות מיוחדות ושהבולשביקים מוכנים לתמוך אפילו בשאיפות ההמון היהודי לציונות.⁶⁸ בסיומו של הנאום קרא דובקובסקי לספח את הפרולטריון היהודי ל"מהפכה הגדולה".

הבולשביקים שלא הסכימו עם עמדתו הפשרנית של 'האסר השמאלי', התבטאו ביתר תקיפות. הם התקיפו, קודם כל את VES, וכינו אותו "הקן של המאה השחורה היהודית".⁶⁹ אחד הנואמים הציע לאסור את הועידה ובמקומה לכנס ועידה של המועצות היהודיות של צירי הפועלים, החיילים והאיכרים. הישיבה קיבלה החלטה שקראה לחשוף לפני ההמון היהודי את מהותו האנטי-מהפכנית של VES, לנקוט בצעדים לכינון הועידה של "הנציגים האמיתיים של ההמון היהודי", להיאבק נגד הבורגנות העולמית למען נצחונו של הסוציאליזם. ההחלטה לא הכילה ביטוי מפורש של תמיכה בבולשביקים.⁷⁰ דבריו של הנואם האחרון הוקדשו לגידופים כלפי 'הבונד' ואחד הנואמים האשים את הבולשביקים בהתזת דמם של הפועלים, שהתנגדו לפיזור האסיפה המכוננת. הישיבה הסתיימה בהתנגשות בין הבולשביקים לבין יתר המשתתפים, ולבסוף הם עזבו את האולם תוך שירת ההמנון 'די שבוע' של מפלגת 'הבונד'.⁷¹

נאומו המבולבל של דובקובסקי באסיפה האומללה שיקף בדרך הטובה ביותר את האמביבלנטיות במצבו של הקומיסריון, אשר מצד אחד שאף להכניע את כל המוסדות הציבוריים והמפלגות היהודיות, ומצד שני נזקק לתמיכתם בשל אי-היכולת לממש פרויקט כלשהו בלי עזרתם. המדיניות הזו של המקל והגזר שיקפה את הקו הכללי של הממשלה הסובייטית, שנאלצה לנצל את המומחים, הפקידים ואת אנשי הצבא הותיקים לחיזוק שלטונה ומצד שני הגבילה את חירויותיהם.

שאיפתו של הממשל החדש לרכז את כל השלטון בידי התנגשה עם קיומן של יחידות מזוינות עצמאיות. לכן אחת הפעילויות הראשונות של הקומיסריון היהודי הייתה השתלטות על הפלוגה היהודית להגנה העצמית בעיר פטרוגרד. באסיפה שאורגנה ביוזמתו של היבקום ב-10 במרס 1918 הופיע יוסף טרומפלדור. הוא הסביר את הצורך בקיומה של פלוגת ההגנה העצמית בשל החשש לפרעות, אשר עלולות לפרוץ במקרה שהבולשביקים יעזבו את פטרוגרד. לאור המצב הקריטי בעיר, אותה כבר התחילו לנטוש המוסדות הסובייטיים, רב הנוכחים, כולל דימנשטיין ודובקובסקי, הביעו דעה המחייבת את ההגנה היהודית. אולם חברי היבקום שהיו פחות גמישים, יצאו נגד העניין. אחד מהם, שנקמן, הצהיר: "לא ארשה זאת. אני חבר המטה ואם תקבלו נשק, אהרוג את כולכם ביריות ממקלע".

בסופו של הדבר הוחלט, שארגון ההגנה העצמית ינוהל על ידי ועדה המורכבת מחברי היבקים, ברית הלוחמים היהודים, הפלוגה היהודית המאוחדת ומשתתפי האסיפה האחרונה. הועדה הועמדה תחת פיקוחו של היבקים.⁷² אך גם החלטת פשרה זו לא נתמשה. במרס 1918 אחרי החתימה על הסכם השלום עם גרמניה בברסט-ליטובסק הוסרה הסכנה המיידית, שהצבא האדום ינטוש את פטרוגרד, לכן בסוף אפריל באסיפה של המועדון 'דער אידישער ארבייטער' הוחלט לוותר על ההגנה העצמית: "הפרולטריון של פטרוגרד המונהג על ידי הסובייט לא יאפשר קיום פוגרומים" - החליטה האסיפה.⁷³ בסופו של הדבר אסר היבקים על קיומה של ההגנה היהודית העצמית ובנובמבר פורקה גם הברית של החיילים היהודים.⁷⁴

הקומוניסטים היהודים התערבו בעבודתם של הארגונים היהודיים הציבוריים האחרים. במרס 1918 קרא היבקים "לכל מי שמתעניין בפעילותם של מוסדות הציבור היהודיים", להודיע לקומיסריון "על כל התופעות יוצאות הדופן, שמתרחשות שם".⁷⁵ השלטונות התחילו לפקח על המקורות הכספיים של הארגונים הציבוריים, אשר כבר קודם לכן סבלו ממחסור בכספים. באפריל אסר היבקים על הבנקים לפרוע שקים של מוסדות הציבור היהודיים בלי חתימתו של הקומיסר לענייני היהודים. לקראת ה-1 באוקטובר 1918 תבע גובקומנאץ מחברות וממוסדות הצדקה היהודיים להגיש דו"חות מפורטים על פעילותם.⁷⁶

לאחר שהעיתונות הבולשביקית השתלטה על בתי הדפוס של העיתונים הרוסיים שנסגרו על ידי השלטונות, השתלט גם היבקים על הציוד של בתי הדפוס היהודיים המוחרמים בפטרוגרד. כך, באוגוסט 1918 הוחלט להעביר לסמולנסק את הציוד של בית הדפוס של העיתון 'טאגבלאט' כדי להוציא שם לאור עיתון קומוניסטי.⁷⁷ באותו זמן נסגרו כתבי עת אחרים ביידיש ובעברית, בעלי נטיות אנטי-בולשביקיות ובתי הדפוס שלהם נמסרו למערכות העיתונים הקומוניסטיים. עיתון ציוני 'העם' שיצא לאור במוסקבה בעברית, נסגר עוד קודם לכן ב-3 ביוני 1918, מכיוון שלא היה מסוגל לשלם קנס ענק, שהוטל עליו בגין אי פרסומו של צו הממשלה בעמודו הראשון.⁷⁸

במרס 1918 לאחר שלא עלה בידי הציבור היהודי לכנס את הועדה היהודית הכל-רוסית, הקימו במקומה צירי הועדה מפטרוגרד מועצה יהודית לאומית זמנית. ברור מאלי, שהמועצה הלאומית הייתה מטרה להתקפות חריפות מצד העיתונות של היבקים, אשר כינתה אותה "המעוז החדש של הריאקציה וכוחות השחור היהודיים".⁷⁹ רוב העלבונות על "התמיכה" בציונים הומטרו על ראשי ה'בונד' ו'פועלי ציון' "האדונים ליבר, זאסלבסקי, רפאלקס", שהרי בדיוק את חברי המפלגות האלה ניסה היבקים למשוך לצדו. ביולי הוחלפה המועצה הלאומית במועצה, שנבחרה

במוסקבה, המועצה המרכזית של איגוד הקהילות היהודית (TsEVAAD). לאחר שנה, ב-1919 ביוני 1919, נסגרו "לצמיתות" על פי ההחלטה של היבוקום המועצה המרכזית והמועצות הקהילתיות המקומיות ובתוכן גם המועצה של העיר פטרוגרד ואילו רכושן וכספיהן הוחרמו.⁸⁰ בפטרוגרד התחיל גובקומנאץ לעסוק ברישום מחדש ובחיסול המוסדות והארגונים הישנים. התת-מחלקה שלו לענייני היהודים חיסלה תחילה רק את החברה היהודית לעידוד השכלה גבוהה, לאחר שיושב הראש שלה ונותן החסות מויסיי גינסבורג היגר מרוסיה. ואילו 12 מוסדות יהודיים אחרים זכו להכרה זמנית על ידי הקומיסריון.⁸¹

קומוניסטים יהודים פיקחו גם על פעילותם של הועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה (EKOPO), של הארגון 'אורט' (איגוד עולמי לפיתוח השכלה מקצועית בקרב יהודי רוסיה) ושל החברה לשמירה על בריאותה של אוכלוסייה יהודית ברוסיה (OZE). ב-13 ביוני 1920 חתם הארגון היהודי האמריקני לצדקה 'גיוינט' על הסכם עם המחלקה היהודית של נרקומנאץ הן בהענקת סיוע ליהודי רוסיה נפגעי הפוגרומים. כסף, תרופות, מזון, בגדים וכלי עבודה לבעלי המלאכה נמסרו לידי הועד הציבורי היהודי שהוקם למטרה זו 'באובשצ'סטקום' (ביידיש: 'דער יידישער געזעלשאפטלעכער קאמיטעט'), אליו הוזמנו, פרט לנציגי הארגונים הסובייטיים, גם נציגים של OZE, EKOPO, ושל הארגון 'אורט'.⁸² לא היה מנוס אלא להתחשב בארגונים אלה לא רק בגלל האמריקאים, אלא גם מכיוון שהייתה להם רשת מסועפת של מוסדות ואילו ליבוקום לא היו כאלה. אולם לקראת סוף 1920 נחלשה התמיכה הבלתי מסויגת של 'גיוינט' בארגוני הציבור היהודיים.⁸³ הקומוניסטים ניצלו זאת והתחילו בהדרגה לדחוק את רגלי הציבור היהודי מפעולות הסיוע. בתחילת דצמבר ציוותה המחלקה היהודית של נרקומנאץ למחלקות יהודיות מקומיות "למנוע בכל מחיר מצב, שסיפוק הצרכים של האוכלוסייה היהודית יוטל על ארגוני ציבור פרטיים (הדגשה שלי - מ.ב.).⁸⁴ מותר לארגונים אלה להוסיף ולהתקיים "עד ששאלה של קיומם תידון במסגרת כלל-רוסית". לעת עתה הוצע לעקוב בקפדנות אחר פעילותם. הגברת הלחץ מצד המחלקה היהודית אילצה בינואר 1921 את החברה לשמירה על בריאותה של אוכלוסייה יהודית ברוסיה, את הועד היהודי לעזרת נפגעי המלחמה ואת הארגון 'אורט' להתנתק מה'באובשצ'סטקום'.⁸⁵ השלטונות הגיבו בפיוזר של EKOPO ואחר-כך (בתחילת 1922) גם של OZE. ארגון 'אורט' עבר במידה רבה תהליך של סובייטיזציה ותחומי הפעילות שלו צומצמו. עם סיום הפעילות של ארגוני העזרה המרכזיים בעיר פטרוגרד נחלש גם תפקידה של יהדות רוסיה בחיים הציבוריים.

פיקוח על התרבות וההשכלה היהודית וביסוסם על-פי המתכונת של 'הפרולטריון' היו בתחום עיסוקו של היבקום. אחת הדרכים להשגת היעד הזה הייתה החרמתן של יצירות תרבות בעלות ערך, שהיו בידי הארגונים הציבוריים ובידיים פרטיות. לכן באפריל 1918 הוציא הקומיסריון העממי להשכלה צו, החתום על ידי הנרקום אנטולי לונצ'ארסקי וחבר היבקום נחום בוכבינדר⁸⁶ על הקמת ארכיון יהודי מרכזי לתולדות החיים הציבוריים, הכלכליים והתרבותיים של היהודים. הארכיון שזה עתה הוקם, היה אמור לקבל את כל המסמכים והמוצגים הנמצאים בארכיונים ממלכתיים, ממשלתיים ובמוסדות ציבוריים וכן במוסדות השלטון המקומי. הארכיון הועבר לידי המחלקה לתרבות ולהשכלה של הקומיסריון לענייני היהודים.⁸⁷ ליד הארכיון עמדו להקים ספרייה ומוזיאון. הצו הכריז, שכל יצירות האמנות, העתיקות, המוזיאונים, הספריות, הארכיונים והאוספים של כתבי היד הנם 'נחלתו של העם היהודי' ונמצאים תחת פיקוחה של המדינה, המיוצגת על ידי היבקום. הצו העניק ליבקום זכות להחרים את כל דברי הערך במקרה שיוכח, שהם עשויים להעלים או להיפגע, או אם ניתן יהיה לחשוש [!] שמא קיימת סכנה של גניבה או הוצאתו של החפץ לארצות חוץ לשם ספסרות או מכירה'.

מייד עם פרסום הצו חתמו נציגי היבקום את שערי הארכיון והמוזיאון של חברה היסטורית-אתנוגרפית יהודית בעקבות שמועות על גניבת חפצים. באותה הזדמנות חתמו גם את דירתו של מייסד המוזיאון שלמה אנסקי. רק אחרי התערבותו האישית של דובנוב אצל עוזר הנרקום להשכלה זכר גרינברג,⁸⁸ הבטיח האחרון להסיר את החותמות. בחלוף חודשיים הודיע הקומיסריון, שהשמועות על הגניבות מהמוזיאון ומהארכיון התבררו כשקריות ואילו דירתו של אנסקי נחתמה בשל אי-הבנה.⁸⁹ למרות זאת נותר המוזיאון סגור עד לשנת 1923.

לא נשכחו גם בתי-הספר היהודיים. באוגוסט הופץ חוזר של היבקום, לפיו בתי-הספר היהודיים נמחקה מתוכניות הלימודים הוראת הדת. הוראת עברית הוגבלה בחומרה, מכיוון שקומוניסטים יהודים הצליחו לשכנע את השלטונות, שעברית היא שפתם של הדתיים והציונים. הוחלט ששפת ההוראה תהיה יידיש.⁹⁰ בקיץ ובסתיו של שנת 1918 עשה נרקומפרוס (משרד החינוך) רישום מחודש של בתי-הספר. באותה הזדמנות סגרו חלק מבתי-הספר והיתר הולאמו והפכו לבתי-הספר כלליים. הפיקוח אחרי חיי התרבות היהודית בפטרוגרד התנהל לא רק באמצעות צווי איסור, אלא גם על ידי הקמת ארגונים חדשים שהשביעו את רצונם של השלטונות. כך, בתמיכתו של גרינברג נוסדה אוניברסיטה יהודית עממית והלימודים החלו בה בפברואר 1919. אז גם הוכרז על הקמת סטודיו לתיאטרון ובית הספר לתיאטרון יידיש בניהולו של אלכסיי (אלכסנדר) גרנובסקי.⁹¹ המחלקה היהודית של הקומיסריון המחוזי לענייני ההשכלה הסכימה גם לממן את עבודתן של שלוש ועדות,

שעסקו בחקר הסוגיות מן ההיסטוריה היהודית ואספו חומר ומסמכים בארכיונים. אפילו החברה ההיסטורית-אתנוגרפית היהודית קיבלה מנרקומפרוס סיוע כלשהו.⁹² הקמת הוועדות שהוזכרו וייסוד האוניברסיטה והתיאטרון הצילו מרעב קבוצה ניכרת של אנשי מדע ופעילי התרבות היהודיים, אשר הסכימו לשתף פעולה עם השלטון הסובייטי בתקופת ההרס שאחרי מהפכת אוקטובר 1917.

המועדון ע"ש סוורדלוב פיתח תוכנית תרבותית משלו. הוכרז בו על גיוס מועמדים למקהלה ולחוג לדרמה ולפעמים הציגו שם הצגות בידיש. למרות עוינותה של היבסקציה כלפי הנהגת הקהילה היהודית, אי אפשר היה לנהל את הפעילות התרבותית במועדון בלי השתתפותה. לפעמים הופיעו שם הסופרים דוד אייזמן ומרק ריבסמן, המוסיקולוג זינובי קיסלגוף, ההיסטוריון שאול גינבורג.⁹³ אולם הקף העבודה התרבותית היה לא רחב, כמו גם ההתעניינות של השלטונות בפיתוח התרבות היהודית בפטרוגרד.

6. מדיניותה של מועצת העיר בעניין האיום של פוגרומים.

מהפכת אוקטובר הגבירה הלכי רוח אנטישמיים, מכיוון שהעם ובייחוד השכבות המתנגדות לבולשביקים התייחסו אל השלטון החדש כאילו היה זה שלטון יהודי. הייתה זו הרוח השלטת בפטרוגרד בה היה חלקם של היהודים זעיר, אבל הנהגת העיר, ראשי ה'צ'קה' והפיקוח על העיתונות נמסרו לידיהם של זינובייב, אוריזקי ווולודרסקי – שלושתם יהודים. מוזר, שבית-הספר לבנות האצולה סמולני, שם התמקמה המיפקדה של הפיכת אוקטובר והממשלה הסובייטית הראשונה ומאוחר יותר גם הועד של המפלגה הבולשביקית בפטרוגרד, כונה על ידי העם "צנטרוז'יד" (מרכז היהודונים). המחסור החריף במוצרי מזון ובחומרי הסקה הלהיט את השנאה ל"ז'ידים שהשתלטו על הכל".⁹⁴ ב-10 במאי 1918 רשם דובנוב ביומנו:

תעמולה גלויה נגד היהודים בפטרוגרד, במוסקבה ובערים אחרות. על כך מדברים תוך כדי עמידה בתור לחנויות, ברחובות ובחשמליות. העם השונא את השלטון הבולשביקי, מאשים בכל את היהודים...⁹⁴

חתימת חוזה שלום נפרד עם גרמניה בברסט-ליטובסק (3 במרס 1918), לפיו שטח בן מיליון קילומטרים מרובעים נותק מרוסיה, שימשה הוכחה ניצחת לכך, שיהודים אכן מוכרים את הארץ כדי לשמור על שלטונם. הרי בראש המשלחת הסובייטית למשא ומתן עמד טרוצקי - נרקום לענייני חוץ באותה עת ועוזרו אדולף יופה ועל החוזה חתם גריגורי סוקולניקוב (בריליאנט).⁹⁵

קיצוץ הייצור בעיר הביא לאבטלה המונית, שבה האשימו את ועדי העובדים ואת היהודים.⁹⁶

באפריל 1918 במהלך אסיפה המונית של מובטלים בפטרוגרד, הוגש ליושב הראש של האסיפה מכתב, החתום על ידי 'מפלגת המובטלים', שלמעשה לא הייתה קיימת. במכתב צוין "שהעם קלט כבר את מעשיה המלוכלכים של ממשלת הז'ידים" ולכן צריך להציע לכל היהודים לעזוב את פטרוגרד תוך שלושה ימים. העיתונים פרסמו מכתב אנונימי אל המינהל לענייני הקומונה של פטרוגרד, בו הזהירו את השלטונות שמכינים "פוגרום נורא על היהודים".⁹⁷

האווירה שלפני הפוגרום הלכה והחמירה במחצית חודש מאי, כאשר בעיר התחילו להפיץ עלונים, החתומים על ידי 'קאמורה (מאפיה איטלקית) עממית לעשיית שפטים'. בעלונים אלה הוצע ליהודים לנוס מהר מהעיר ואילו לראשי ועדי הבית הוצע לאסוף מידע על הבולשביקים והיהודים, המתגוררים בבתיהם "כדי שאפשר יהיה לשחוט את כולם ביום ובשעה הנקובה". היום המדאג ביותר היה 23 במאי, כאשר בכל בתי הכנסת של העיר התפללו להצלה מהפוגרומים.⁹⁸ אווירת הפרעות התגברה בשל השמועות שהגיעו לפטרוגרד על התפרעויות עקובות דמים באוקראינה ובאזורי הפעילות הצבאית, בהם השתתפו לפעמים גם חיילי הצבא האדום. מדי פעם גם התעוררו מחדש התקוות, שהעיר תעבור בקרוב לידי הגרמנים או האנגלים או לידי הגנרל הלבן יודניץ', כל זה בהתאם להתקרבות הצבאות שלהם באותו רגע.

ביוני 1918 קיבלה המועצה של הקהילה היהודית בפטרוגרד החלטה למחות נגד הפוגרומים. בהחלטה הואשם השלטון הסובייטי באי נקיטת אמצעים מוחשיים במאבק עם הפרעות ומצד שני, במניעה מהתושבים היהודים חסרי המגן לארגן הגנה עצמית.⁹⁹

למעשה עשו השלטונות לא מעט למניעת מעשי האלימות ביהודים, כשהם קושרים אותם בצדק עם המאבק האנטי-בולשביקי. ב-21 באפריל נערכה בקרקס 'מודרן' עצרת מחאה נגד הפוגרומים ביהודים באוקראינה ונגד שחיטת הארמנים בקווקז.¹⁰⁰ זינובייב שהופיע בעצרת ואיים שמועצת העיר פטרוגרד תיאלץ לדכא את הפוגרומים בכוח. בנאומו ציין שמרקס היה יהודי והביע ביטחון ש"חבר טרוצקי שלנו הרבה יותר יקר ללבו של הפועל הרוסי מהרוסים קורנילוב ורומנוב". אופייני, שאת עצמו שייך זינובייב לעם הרוסי, ולא לעם היהודי, שהרי ציין "שיש להם (ליהודים) רוטשילד משלהם, כפי שלנו יש את פוטילוב".¹⁰¹ ב-9 במאי קראה מועצת העיר פטרוגרד לפועלים להיאבק עם התעמולה לעריכת פרעות "המנוהלת על ידי גורמים אפלים נגד האוכלוסייה היהודית הדלה והחפה מכל פשע" והבטיח לנקוט באמצעים לדיכוי הניסיונות לארגן פוגרומים.¹⁰²

הממשל של העיר פטרוגרד החליט להקים ועדה מיוחדת למאבק עם פוגרומים בעיר ובסביבתה. הועדה הודתה, ש"אווירת הפוגרומים מתפשטת במימדים אדירים" וארגנה צוות מרצים לניהול פעולות הסברה בקרב הפועלים ובצבא האדום. ההוצאה לאור של מועצת העיר החליטה להדפיס

סידרה של חוברות תעמולה נגד הפוגרומים. זינובייב בעצמו התחיל לבחור כתבי היד המתאימים ביותר.¹⁰³ הידיעה על כך, שב-17 ביולי ביקטרינבורג הוצאה להורג משפחת הצאר,¹⁰⁴ כנראה הגבירה את האווירה האנטישמית במידה כזו, שב-27 ביולי נאלץ הסובנרקום של רוסיה לפרסם צו, אשר התיר עונש מוות למי שהסית לעריכת פרעות.

למרות שבולשביקים בעלי מוניטין ממוצא יהודי התרחקו מהיהדות באופן כללי ומהקהילה היהודית של העיר פטרוגרד בפרט, רוב היהודים בעיר הבינו היטב, שאם ייפול השלטון הסובייטי, הם אלה שישאו בתוצאות. הרהורים מטרידים אלה הובעו על ידי פעילי הציבור במכתבים וביומנים. בסכמו את שנת 1917 ציין דובנוב במרירות:

לא ישכחו לנו את השתתפותם של מהפכנים יהודים בטרור של הבולשביקים... בחלוף הזמן ידברו על כך בקול רם והשנאה ליהודים תכה שורשים עמוקים בכל שכבות החברה הרוסית... הם לא יסלחו. הקרקע לאנטישמיות מוכנה.¹⁰⁵

בשאיפה להוכיח, שהיהודים היו בעצם קורבנותיה של ההפיכה הבולשביקית, ולא הכוח המניע שלה, החליטו העיתונאים דוד זסלאבסקי, ולדימיר קנטורוביץ' ויוסף יאשוונסקי - חברי מפלגת 'הבונד' - להוציא לאור קובץ 'יהודים במהפכה הרוסית'.¹⁰⁶ הפרויקט הזה, שהתחיל ביוני 1918 לא יצא אל הפועל. הוא אמור היה להתבצע תחת שרבייתם של היסטוריונים ופעילי הציבור ליאוני בראמסון, אלכסנדר בראודו, שאול גינבורג, שמעון דובנוב, ישראל יפרויקין ולב שטרנברג.¹⁰⁷ אולם כל ניסיונותיהם של האינטלקטואלים לערוך מחקר היסטורי וגם מעשהו הנואש של קאנגיסר, שרצח את אוריזקי - אחד מראשי הציקה בעיר - לא יכלו להסיר מהיהודים את ההאשמות שהטיחה בהם החברה הרוסית בשל הצטרפותם לבולשביקים. במרס 1919 בעת השביתה של הפועלים בבית חרושת 'פאלי', למעט דרישות פוליטיות וכלכליות (הגדלתה של מנת הלחם, ביטול עונש המוות, חיסול הועדה המיוחדת הכל-רוסית) נשמעו קולות: 'הלאה היהודים!' מימדי האנטישמיות בצבא לא קטנו. בהופיעו באוגוסט בוועידה של הצבא האדום לפני חיילי הגדוד של פטרבורג ומלחי הצי הבלטי, הודיע מקסים גורקי בלי כחל וסרק: "אני יודע... ששוררת בקרבכם אווירה עוינת כלפי היהודים".¹⁰⁸ התעמולה הבולשביקית הרשמית פירשה את האנטישמיות כמזימה של אויבי מעמד הפועלים ושל מפלגות האופוזיציה. כתוצאה מ'פעילות ההסברה' הזו הלכה וגברה העוינות כלפי היהודים מצד האוכלוסייה, שלא שבעה נחת מהשלטון החדש. אותה השפעה הייתה לתעמולה, שהציגה את היהודי כקומוניסט טוב והדבר רק הגביר בקרב העם את הביטחון, ששני המושגים האלה - יהודי וקומוניסט - הנם זהים. כך בסיפור

'קומוניסטים', שפורסם ב-*Petrogradskaya pravda* גילה השבוי היהודי גבורה, לאחר שנפל בשבי

של 'הלבנים'. שני קומוניסטים אחרים, אוקראיני ואסטוני תמכו ביהודי ונפלו יחד עמו.¹⁰⁹

המבצע לשינוי שמות הרחובות והכיכרות – יוזמתה של מועצת העיר פטרוגרד - רק הוסיף שמן למדורה, מכיוון שלעתים קרובות הוענקו השמות החדשים לזכר יהודים – פעילי התנועה הקומוניסטית הבינלאומית ויהודים – בולשביקים מרוסיה שנהרגו במהלך המהפכה. את הכיכר מיכאילובסקיה ואת הרחוב באותו השם שינו לכיכר ורחוב על שם פרדיננד לאסל. את שם הרחוב הראשי של העיר שדרות ליטייני שינו לוולודרסקי. השדרה בולשוי של האי ואסילייבסקי הפכה לשדרה על שם פרידריך אדלר – סוציאליסט אוסטרי, אשר הרג את ראש הממשלה של ארצו. את שם הטיילת הרציף והשדרה אדמיראלטייסקי שינו לרציף ושדרה על שם סמיון רושאל. הארמון של הנסיך הגדול סרגיי אלכסנדרוביץ' הפך להיות ארמון על שם נחמקס.¹¹⁰

ההיסטוריון הבריטי אדוארד קאר כתב שזינובייב "לא הבין דבר בטיבו של השלטון הפוליטי והנהגת בני האדם. הוא גם נעדר טאקט טבעי, שמתלווה לפעמים לתמימות".¹¹¹ העדר הטאקט אצל 'שליט העיר' גרם כנראה לגילויי אנטישמיות רבים בעיר. למשל, במרס 1919 בשיא הרעב ששרר במהלך מלחמת האזרחים, הודיעה מועצת העיר פטרוגרד על תחרות לדיוקן הטוב ביותר של 'פעילים בתקופתנו' בציור, בפיסול ובתחרות. ברשימה של הפעילים שהוצעו, פרט ללנין, לונצ'ארסקי והסוציאליסט השמאלי הגרמני קארל ליבקנכט, כל הנותרים היו יהודים: רוזה לוקסמבורג, וולדרסקי, אוריזקי, טרוצקי, וכמובן זינובייב עצמו. למנצחי התחרות הובטחו פרסים יקרי ערך.

באוקטובר 1919, כאשר היה סיכון ממשי שגנרל יודניץ' יכבוש את פטרוגרד, שוב התחזקה התעמולה האנטישמית בעיר ובפרבר גטציינה, שנכבש על ידי הצבא הלבן נערך פוגרום יהודי.¹¹² יהודים רבים בפטרוגרד ציפו ללבנים ברגשות מעורבים, בתקווה להיפטר מהשלטון הקומוניסטי ובפחד מפני אלימות ההמון. את הרגשות האמביוולנטיים האלה ניצלו השלטונות ומשכו את הנוער היהודי לצבא האדום. בהופעתו בועידה ה-2 של היבסקציות אמר מיכאל קאלינין – יושב ראש הוועד הפועל הכל-רוסי של הסובייטים: "הבורגנות היהודית הזעירה צריכה לדעת, שרק השלטון הסובייטי יגן עליה מפני הפוגרומים."¹¹³

בסכמי את הפרק הזה, ניתן לומר שהרוב המכריע של יהודי פטרוגרד היה נתון במשבר רציני בתנאי 'הקומוניזם הצבאי'. תוך זמן קצר ניטלו מהם החופש הפוליטי והאזרחי, העצמאות הכלכלית, העמדה המובילה בחיי הקהילה היהודית ברוסיה וכן התקווה לעתיד טוב יותר, שנגרמו על ידי

התמוטטות המשטר המלוכני. לנגד עיניהם הפכה עירם פטרוגרד מעיר בירה חשובה ביותר לעיר רפאים, שבזיה ברעב, בקור, במגיפות ובטרור, שננטשה בחיפזון על ידי תושביה. נדמו החיים הציבוריים והתרבותיים, נותק הקשר עם העולם החיצון, שפעם היה כה אינטנסיבי ובלתי פוסק. "פטרופול גוועת" – אמר המשורר. פטרוגרד, שהולידה את מהפכת אוקטובר, הפכה לקורבנה. יהודי פטרוגרד, שהיו רגילים להושיט עזרה לאחיהם בערי השדה, היו עסוקים עתה בבעיית ההישרדות. המוצא היחיד שנותר – שרות ממלכתי. כבר אחרי מהפכת פברואר התקבלו יהודים לשרות זה והתחילו להתקבל ברצון רב יותר אחרי מהפכת אוקטובר. אולם התקדמותם המהירה של היהודים במוסדות המפלגה והשלטון הסובייטי, הגבירה את האווירה העוינת בעיר. אמנם מועצת העיר אכן נלחמה באנטישמיות, אולם מאבק זה לא השיג את המטרה ורק הגביר את ביטחון העם, שהשלטון השנוא עליו הנו שלטון של ז'ידים'.¹

הקומיסריון לענייני היהודים, שהוקם בפטרוגרד, היה המוסד הראשון, שהוקם על ידי הבולשביקים על מנת לעבוד דווקא עם היהודים. תחילה הייתה הפעילות התעמולתית שלו בעיר די אינטנסיבית, אבל היא הלכה והצטמצמה בעקבות התפזרותם של הפליטים, שפעילות זו כוונה בעיקר אליהם. המוסדות היהודים הסובייטיים הרסו בעקבות מדיניות המפלגה את הקהילה היהודית הדמוקרטית ואת ארגוני הציבור המרכזיים של היהודים בפטרוגרד והשתלטו על ניהול ההשכלה והתרבות היהודית. אולם השפעת התעמולה שלהם על מרבית יהודי פטרוגרד נשארה מוגבלת. המסורת המושרשת של פעילות ציבורית בפטרוגרד לא נעלמה, אלא הוקפאה בתנאי המשבר. ברגע שנחלש הלחץ הפוליטי והכלכלי, היא קמה שוב לתחייה.

¹ *Petrogradskaya pravda*, 10.5.1918

² *Ocherki istorii Leningrada*, Vol. 4, Leningrad 1964, pp. 142-143, 210

³ S. Dubnov, *Kniga zhizni*, Vol. 2, Riga 1935, p. 277

⁴ "י באבל, 'הדרך', סיפורים, תרגם א' שלונסקי, עמ' 241.

⁵ *Petrogradskaya pravda*, 9.5., 15.9.1918, 3.1.1919;

M. Heller & A. Nekrich, *Utopia in Power: A History of the USSR from 1917 to the Present*,

Hutchinson 1985, p. 64;

דובנוב, (לעיל, הערה 3), עמ' 261.

⁶ ראיון של המחבר עם ברטה יפה (1995-1902), בתו של הרב קצנלנבוגן, שנת 1987, ארכיון של המרכז לחקר ותייעוד

יהדות מזרח אירופה (האוניברסיטה העברית בירושלים), קובץ 1661.

M.D. Vrangl, 'Moya zhizn v sovetskom rayu', *Arkhiv russkoi revoliutsii*, 4 (1991), p. 203; M. Smilg-⁷

Bernario, 'Na sovetskoj sluzhbe', *Arkhiv russkoj revoliutsii*, 3 (1991), pp. 155-166

Petrogradskaya pravda, 5.3.1919; *Materialy po statistike Petrograda*, Vol. 1, Petrograd 1920, p. 42⁸

V.I. Binshtok & S.A. Novoselskii, 'Evrei v Leningrade (Peterburge) 1900-1924 gg.', *Voprosy*⁹

biologii i patologii evreev, 1, 1 (1926), pp. 37, 59, 62

¹⁰ קולישר (1919-1847) - מומחה להיסטוריה יהודית ואיש השכלה. עבד בועד של 'חברת מפיצי השכלה בקרב יהודי רוסיה' (OPE) ועסק בעריכת תוכניות לימוד בבתי הספר היסודיים, התיכונים ובמוסדות להשכלה גבוהה להוראה חילונית. פירסם בעיתונות רוסית-יהודית. אברהם הרכבי (1919-1835) - מומחה להיסטוריה יהודית ופעיל ציבור. עבד במחלקה לספרות יהודית ולכתבי יד מזרחיים של הספרייה הציבורית הקיסרית. המארגן של ספריית OPE (1878). שימש כגבאי של בית הכנסת הגדול וחבר הועד המנהל שלו.

¹¹ דובנוב (לעיל, הערה 3), עמ' 276-277.

¹² שם, עמ' 312.

¹³ Smilg-Bernario, (לעיל, הערה 7), עמ' 150

¹⁴ *Petrogradskaya pravda*, 6.9.-8.9.1918, 10.9.1918

¹⁵ G. Sliozberg, *Dela minuvshikh dnei*, Vol. 3, Paris 1934, p. 369;

Smilg-Bernario (לעיל, הערה 13), עמ' 150.

¹⁶ מואיסי גינסבורג (1851-1930?) סוחר ונדבן. התעשר הודות להעברת אספקה לצי הרוסי באוקיאנוס השקט לפני המלחמה בין רוסיה ויפן ובמהלכה. אחר-כך התיישב בסנקט-פטרבורג, תרם ביד רחבה לצורכי הקהילה היהודית של פטרבורג ובעיקר לבניית בית-טהרה בבית הקברות ולבניין בית זקנים. החל בשנת 1917 חי ביפן ולאחר מכן בפריס. ¹⁷ נחום ניר (רפאלקס) - ראו הערה 23 במבוא ההיסטורי.

¹⁸ מאיר קריינין (1866, בילורוסיה - 1939, ירושלים), פעיל ציבור יהודי, אחד המייסדים של המפלגה היהודית

העממית (פאלקספארטיי). החל בשנת 1914 - סגן יו"ר OPE, החל בשנת 1917 - חבר הלשכה של מועצת הקהילה של פטרבורג, של המועצה הלאומית (1918) - סגן היו"ר של המועצה המרכזית של ה'ועד' (המוסד הראשי להנהגת הקהילות). בשנת 1921 היגר לאירופה המערבית, שם נתמנה לתפקיד יו"ר EMIGDIRECT (הועד המאוחד להגירה יהודית). החל בשנת 1927 - אחד משלושת המנהלים של HICEM (ארגונים בינלאומיים לעזרת מהגרים יהודים). החל בשנת 1934 - בארץ ישראל. יעקב לשצ'ינסקי (1876 מחוז קייב - 1966 ירושלים) - סוציולוג ודמוגרף יהודי, פעיל סוציאליסטי. בשנת 1917 - אחד המקימים של מפלגת הפועלים המאוחדת היהודית הסוציאליסטית (פאראייניקטע). החל בשנת 1921 בגלות (ברלין, פולין, ניו-יורק). החל בשנת 1959 - בישראל.

¹⁹ כך נמלט מרוסיה ג' סליוזברג (לעיל, הערה 15), עמ' 367.

²⁰ *Petrogradskaya pravda*, 12.5.1918

- ²¹ לנין אמר לטרוצקי, שאם הגרמנים ימשיכו להתקדם, אזי אנו "ניסוג למזרח, לאורל... נקים רפובליקה של אורל-קונצק, כשאנו מתבססים על תעשיית פחם ועל אותו חלק של הפועלים מפטרוגרד וממוסקבה, שנצליח למשוך אחרינו"; L. Trotskii, *O Lenine. Materialy dlya biografy*, Moscow 1924, pp. 88-89; Yu. Felshtinskii, 'Razgrom levoi oppozitsii v SSSR', *Minuvsheye*, 7 (1989), p. 246
- ²² V.I. Lenin, *Polnoye sobranie sochinenii*, Moscow 1958-1965, Vol. 36, pp. 521-522
- ²³ *Ocherki istorii Leningrada* (לעיל, הערה 2), עמ' 164-163, 166.
- ²⁴ 'Petrograd', *Velikaya Oktiabrskaya sotsialisticheskaya revoliutsiya: Entsiklopedia*, Moscow 1987, p. 389;
- ²⁵ Binshtok & Novoselskii (לעיל, הערה 9), עמ' 31-32.
- ²⁶ Binshtok & Novoselskii, *ibid*, p. 32; V.I. Binshtok, *Evrei v Petrograde, Evreiskii almanakh*, Petrograd 1923, p. 295
- ²⁷ N.Yukhneva, *Etnicheskie sostav i etno-sotsialnaya struktura naseleniya Petrburga*, Leningrad 1984, p. 90
- ²⁸ *Razsvet*, 5 (1918), pp. 32-33
- ²⁹ *Ibid*, 28-29 (1918), p. 10
- ³⁰ Z. Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics. The Jewish Section of the CPSU, 1917-1930*, Princeton 1972, p. 70
- ³¹ ג. באבל (לעיל, הערה 4), עמ' 262.
- ³² V. Berezhev, *Peterskie prokuratory*, St. Petersburg 1998
- יש להתייחס בזהירות לעובדות שנמסרו על-ידי קצין הק.ג.ב.
- ³³ *Khronika evreiskoi zhyzni*, 7-8 (1918), pp. 24-25
- ³⁴ M. Agursky, *The Third Rome. National Bolshevism in the USSR*, Boulder & London 1987, pp. 236-237
- ³⁵ טבלאות אלו מתבססות על רשימות השמות של חברי מוסדות המפלגה ומוסדות סובייטים של פטרוגרד ומחווה. *Petrogradskaya pravda*, 8.8., 22.9.1918, 5.4., 20.12.1919, 1.1., 21.3., 7.7.1920, 1.2.1921
- ³⁶ *ibid*, 11.1.1919, 6.1.1920
- ³⁷ *Dekrety sovetsoi vlasti*, Vol. 1, Moscow 1957, pp. 370-371;
- על יבקום ראה: Gitelman (לעיל, הערה 29); מ' אלטשולר, היבסקציה בברית המועצות 1918-1930, בין לאומיות לקומוניזם, תל-אביב תשמ"א;

N. Romanova, 'Evreiskii otdel Petrogradskovo kommissariata po delam natsionalnostei (1918-1923)',

Vestnik evreiskovo universiteta v Moskve, 3 (10), 1995, pp. 56-59

יחד עם הקומיסריון היהודי הוקמו קומיסריונים לענייני פולנים (נובמבר 1917), ליטאים (דצמבר 1918), ארמנים ומוסלמים (ינואר 1918), ראה: אלטשולר, עמ' 19-20.

Evreyskaya zhyzn, 1-2 (1918), p. 22³⁷

Perepiska sekretariata TsK RSDRP(b) s mestnymi partiinymi organizatsiami,³⁸

Vol. 3, Moscow, 1957, pp. 249-251

אלטשולר (לעיל, הערה 36), עמ' 20

⁴⁰ סמיון (שמעון) דימנשטיין (1886-1937) פעיל מדיני ופעיל המפלגה, חבר המפלגה הקומוניסטית משנת 1904. הוצא

להורג ב-1937. על דימנשטיין ראה: *Kratkaya evreiskaya entsiklopedia*, Jerusalem 1982, Vol. 2.

Gitelman; pp. 130-132 (לעיל, הערה 36), עמודה 354.

⁴¹ זהו ציטוט עם שינוי קל של דברי אחד ממנהיגי 'הבונד', ולדימיר מדם, שנאמרו כביכול לפני הסטודנטים היהודים

בברן בשנת 1905: "הדם היהודי, שנשפך בפרעות ישמש שמן סיכה לגלגלי המהפכה הרוסית".

Khronika evreiskoi zhyzni (לעיל, הערה 32), 8-7 (1918), עמ' 18.⁴²

אלטשולר (לעיל, הערה 39), עמ' 20.⁴³

Razsvet, 10 (1918), p. 26⁴⁴

⁴⁵ Romanova (לעיל, הערה 36), עמ' 56-57; 'Istoria vozniknoveniya i deyatelnosti Komissariata po delam

natsionalnostei Soyuza Kommun Severnoi oblasti', *Izvestiya Peterburgskovo Komissariata po delam*

natsionalnostei, Petrograd 1919, p. 12

Romanova (לעיל, הערה 45), עמ' 57.⁴⁶

Razsvet, 11-12 (1918), p. 21-23⁴⁷

Evreiskaya tribuna, 3-4 (1918), p. 13;⁴⁸

'Istoria vozniknovenia...' (לעיל, הערה 45), עמ' 23-24.

Zhyzn natsionalnostei, 2 (1921), p. 4⁴⁹

Petrogradskaya pravda, 27.4., 25.5.1918;⁵⁰

V.V. Mikhailenko & T.M. Smirnova, 'Kulturno-prosvetitel'naya rabota sredi natsionalnykh menshynstv

Petrograda i Petrogradskoi gubernii v 1918-1920 gg.', *Vestnik Leningradskogo*

gosudarstviennogo universiteta, series 6, 1 (6), 1991, p. 39

⁵¹ הופעתו של מועדון המוסלמים, עיתון מוסלמי וכן הקמת קומיסריון לענייני מוסלמים במקביל לקומיסריונים,

עיתונים ומועדונים של מיעוטים לאומיים אחרים לא הייתה מקרית. אנשי ההשכלה המוסלמים של אותה תקופה

(דז'אדידיסטים) סברו, שמוסלמים רוסיים מהווים לאום אחד. גישה זו גרמה להקמת מפלגה כל-רוסית של מוסלמים.

S.M. Iskhakov, 'Obscherossiiskaya partia : ראה למשל: *musulman*', *Istoria natsionalnykh politicheskikh partii v Rossii*, Moscow 1997, pp. 214-239

Evreiskaya tribuna, 3-4 (1918), p. 3⁵²

Razsvet, 11-12 (1918), p. 25;⁵³

ב' גרוסר (1883-1912) - אחד ממנהיגי מפלגת 'הבונד', מתנגד לאיחוד עם המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית.

Petrogradskaya pravda, 27.4.,25.5.1918;⁵⁴

Mikhailenko & Smirnova (לעיל, הערה 50), עמ' 40.

Razsvet, 15 (1918), p.27⁵⁵

⁵⁶ זוסמן (זינוביל) קיסלגוף (1874-1939) - מורה דגול ומומחה למוסיקה יהודית עממית, חבר ועד OPE וועד החברה למוסיקה יהודית עממית, חבר במשלחת אטנוגרפית של ס. אנסקי (1911-1914), אחד המייסדים של החברה למוסיקה יהודית עממית (1908), של איגוד המורים היהודים (1917). בתקופה הסובייטית - מנהל בית יתומים יהודי בלנינגרד. בשנת 1938 נעצר. 1939- שוחרר ותוך זמן קצר נפטר. על התקופה הסובייטית בחייו של קיסלגוף, ראה בפרקים הבאים.

שלמה (סולומון) רוזובסקי (1878, ריגה - 1962, ניו-יורק) - מלחין, מחנך. בשנת 1909 סיים את הקונסרבטוריון של פטרבורג. אחד מהמייסדים של החברה למוסיקה יהודית עממית. ביצירתו השתמש לעתים באלמנטים של מוסיקה עממית ודתית. החל בשנת 1920 התגורר בריגה, החל ב-1925 בארץ ישראל, מ-1947 - בניו-יורק.

Petrogradskaya pravda, 22.1.,8.2.1919⁵⁷

אלטשולר (לעיל, הערה 43), עמ' 36-37.⁵⁸

⁵⁹ אנה ראיבה (ילידת 1883?) למדה בקורסים למיילדות בויטבסק. בשנת 1899 הצטרפה למפלגת 'הבונד'. בשנת 1903 עברה לפטרבורג והצטרפה למפלגת הבולשביקים. סיימה קורסים גבוהים לנשים של לסגאפט. מספר פעמים נעצרה ובילתה 18 חודשים בבית הסוהר. בתקופה הסובייטית מילאה תפקיד של סגן יושב ראש ויושב ראש הגובקומנאץ של פטרבורג, יושבת ראש המחלקה היהודית שלו, עמדה בראש היבסקציה של פטרבורג. בשנים האחרונות של חייה עבדה בארכיון. ראה: Romanova (לעיל, הערה 46), עמ' 58-59.

⁶⁰ ארכיון מרכזי ממלכתי למסמכים היסטוריים ופוליטיים של סנקט-פטרבורג, קובץ 16, רשימה 11, צרור 640, תיק 10707, דף 1-2.

Petrogradskaya pravda, 2.5.,26.7.1919, 29.8.,1.9.1920⁶¹

Gitelman (לעיל, הערה 40), עמ' 235.⁶²

Petrogradskaya pravda, 30.1.1920; *Zhyzn natsionalnosti*, 15 (1922), p. 11⁶³

העם, 1918, גליון 5, עמ' 4;⁶⁴

Evreiskaya nedelia, 3-4 (1918), pp. 9-10, 5 (1918), pp. 9-10

- דובקובסקי היגר מרוסיה בשנות ה-20. ראה עליו Gitelman (לעיל, הערה 62), עמ' 132-133.
- ⁶⁵ Razsvet, 14 (1918), pp.10-12
- ⁶⁶ דובנוב (לעיל, הערה 11), עמ' 248; קרונישטדט – בסיס צבאי ימי במפרץ הפיני ליד פטרוגרד. המלחים המוצבים עזרו לבולשביקים לתפוס את השלטון.
- ⁶⁷ Evreiskaya nedelia, 3-4 (1918), p.10
- ⁶⁸ שם, שם, עמ' 22-23.
- ⁶⁹ Razsvet, 5 (1918), p.34
- ⁷⁰ שם, שם, עמ' 34-35.
- ⁷¹ Evreiskaya nedelia, 3-4 (1918), p. 24
- ⁷² Razsvet, 10 (1918), pp. 25-26
- ⁷³ Evreiskaya tribuna, 3-4 (1918), p.12
- ⁷⁴ Zhyzn natsionalnstei, 2 (1918), p. 7 ; Razsvet, 19 (1918), p.21
- ⁷⁵ Khronika evreyskoy zhyzni, 7-8 (1918), p. 28 ; Razsvet, 11-12 (1918), p. 23
- ⁷⁶ Petrogradskaya pravda, 18.9.1918 ; עמ' 24, 13 מסי', 1918, (לעיל, הערה 72), Razsvet, 13 (1918), p. 24
- ⁷⁷ Perepiska sekretariata TsK RSDRP(b) s mestnymi partiinymi organizatsiyami, Vol. 4, 1969, p. 21
- ⁷⁸ א' ו' בן ישי, 'ספרות ועיתונות עברית ברוסית בתקופת המהפכה ואחריה', העבר, 15 (1968), עמ' 173, 184-185
- ⁷⁹ Evreiskaya tribuna, 3-4 (1918), pp. 5-6; Razsvet, 13 (1918), pp.19-22
- ⁸⁰ Izvestia Petrogradskovo sovieta rabochikh deputatov, 19.6.1919
- ⁸¹ Istoria vozniknovenia... (לעיל, הערה 48), עמ' 27-28
- ⁸² Zhyzn natsionalnstei, 41 (1920), p. 2 ; על "יבאובשטקום" ראה: מ. אלטשולר, 'הועד הציבורי היהודי לעזרת נפגעי הפוגרומים 1920-1924', שבות, 9 (1983), עמ' 16-34
- ⁸³ אלטשולר, שם, עמ' 23.
- ⁸⁴ Zhyzn natsionalnstei, 38 (1920), p. 1
- ⁸⁵ Gitelman (לעיל, הערה 76), עמ' 237.
- ⁸⁶ נחום בוכבינדר (1895 אודסה - אחרי 1940) - היסטוריון יהודי. החל בשנת 1918 עמד בראש המחלקה לתרבות ולהשכלה ביבקום, ערך עיתונות יהודית קומוניסטית.
- ⁸⁷ Evreiskaya nedelia, 5 (1918), p.18
- ⁸⁸ זרח (זכר) גרינברג (1889-1949) - היסטוריון, עיתונאי, פקיד סובייטי, חבר 'הבונד' (1906-1914), משנת 1917 – בולשביק. בשנת 1918 ניהל את סניף נרקומפרוס בפטרבורג והיה יד ימינו של נרקום א. לונצ'ארסקי. עורך עיתונים קומוניסטיים ראשונים בידיש. החל ב-1919 מילא תפקידי ניהול והוראה במוסקבה, למעט תקופת שירותו במשלחת

מסחרית בברלין (1921-1924). בתור חבר הוועד היהודי האנטי-פשיסטי נעצר גרינברג בדצמבר 1947 ונפטר במהלך החקירה.

Razsvet, 13 (1918), p. 24; 19 (1918), p. 22;⁸⁹

דובנוב (לעיל, הערה 66), עמ' 257-258

E. Shulman, *A History of Jewish Education in the Soviet Union*, New York 1971, p.57;⁹⁰

ראה גם: י' גלבו, לשון עומדת על נפשה. תרבות עברית בברית המועצות, תל-אביב תשל"ז.

Petrogradskaya pravda, 7.12.1919; *Zhyzn natsionalnoei*, 21 (1918), p. 2⁹¹

(אורז), אלכסי (אברהם) גרנובסקי (1890, מוסקבה – 1937, פריס) - שחקן ובמאי. סטודיו לתיאטרון שייסד בפטרבורג הפך עם הזמן לתיאטרון יהודי ממלכתי במוסקבה (GOSET). בשנת 1928 במהלך הופעותיו של התיאטרון היהודי באירופה נשאר שם גרנובסקי ולא שב לרוסיה.

דובנוב (לעיל, הערה 89), עמ' 281-282⁹²

Petrogradskaya pravda, 22.9.,13.11.,3.12.,18.12,23.12.,25.12.,31.12.1920, 5.2.,19.4.1921⁹³

דוד אייזמן (1869-1922) - סופר רוסי-יהודי. מרק ריבסמן (1868, וילנה – 1924, לנינגרד) - סופר ביידיש, מפעיל החברה היהודית לתיאטרון וחברה יהודית למוסיקה עממית. שאול גינסבורג (1866, מינסק – 1940, ניו-יורק), עיתונאי והיסטוריון יהודי, השתתף בתנועת 'חובבי ציון', התפרסם בעיתונות יהודית ברוסית וביידיש. ייסד 'דער פריינד' - יומון ראשון ברוסיה ביידיש (1901). פירסם שורה של עבודות חשובות בהיסטוריה של יהודי רוסיה. בשנת 1918 שימש כעורך של 'העבר'. בשנות ה-20 שימש כפרופסור ב- IVEZ - המכון הגבוה למדעי היהדות. היגר בשנת 1930. החל ב-1933 חי בניו-יורק. לאחר מותו יצא לאור ספרו 'אמאליקע פעטערבורג'.

דובנוב (לעיל, הערה 92), עמ' 247,260⁹⁴

אדולף יופה (1883-1927) - חבר המפלגה הרוסית הסוציאל-דמוקרטית מיום הקמתה. למד באוניברסיטאות של ברלין וצוריד. השתתף במהפכות 1905-1907 ו-1917. שותפו הנאמן של טרוצקי. שגריר סובייטי ראשון בגרמניה (1918). סיים את חייו בהתאבדות.

Petrogradskaya pravda, 17.4.1918⁹⁵

Razsvet, 11-12 (1918), p. 32, 14 (1918), pp. 22-23⁹⁷

ibid, 18 (1918), p. 22, 19 (1918), p. 21⁹⁸

ibid, 21 (1918), p. 23-24⁹⁹

Petrogradskaya pravda, 21.4.1918¹⁰⁰

Evreiskaya tribuna, 3-4 (1918), pp. 14-15;¹⁰¹

ניקולאי פוטילוב (1820-1880) - מהנדס ותעשיין, מבעלי התעשייה הגדולים בפטרבורג.

שם, עמ' 12.¹⁰²

Razsvet, 19 (1918), p. 21; *Evreiskaya tribuna*, 3-4 (1918), p. 12¹⁰³

¹⁰⁴ יעקוב יורובסקי - מפקד החוליה להוצאה להורג של משפחת הצאר, שבמו ידיו הרג את הצאר ניקולאי, היה יהודי,

אבל באותה תקופה לא ידע על כך איש.

¹⁰⁵ דובנוב (לעיל, הערה 94), עמ' 247.

¹⁰⁶ שם, עמ' 253; יוסף יאשוונסקי (1881-1943) - פובליציסט, ב-1904 סיים את הפקולטה למתמטיקה ולפיזיקה של

אוניברסיטת פטרבורג, אחר-כך למד בברלין. השתתף בקונגרס הציוני ה-5, מאוחר יותר הצטרף למפלגת 'הבונד'.

פירסם בעיתונות רוסית-יהודית וביידיש. משנת 1920 חי בפולין. נהרג בטרבלינקה.

¹⁰⁷ *Razsvet*, 21 (1918), pp. 21-22;

ישראל יפרויקין (1884-1954) – פובליציסט ופעיל ציבור, אחד ממייסדי ה'פאלקספארטיי'. היגר לצרפת ב-1920. לב

שטרנברג (1861-1927) - אתנוגרף ופעיל ציבור. נעצר במהלך לימודיו בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת אודסה

בתור חבר התנועה 'נרודנייה ווליה' והוגלה (1889) לאי סחלין. במקום ההגלייה עסק בחקר השבטים של המזרח

הרחוק. בשובו (1897) התקבל לפקולטה למשפטים של אוניברסיטת פטרוגרד, המשיך את עיסוקו באתנוגרפיה.

התקבל למפלגת קדטים וליברית להשגת זכויות מלאות לעם היהודי ברוסיה. משנת 1906 – חבר בקבוצה יהודית

לאומית, אחרי 1917 – פרופסור באוניברסיטת פטרוגרד. בפברואר 1921 נעצר, אך שוחרר במהרה בעקבות התערבותו

של מקסים גורקי. החל משנת 1922 - יושב ראש החברה היהודית להיסטוריה ולאתנוגרפיה ועורך *Evreiskaya*

starina. מחבר עבודות בתחום האתנוגרפיה של היהודים וחיבורים שנושאים הבעיה היהודית.

¹⁰⁸ *Petrogradskaya pravda*, 11.7., 3.8.1919

¹⁰⁹ שם, 7.12.1919.

¹¹⁰ *Gorodskie imena segodnia i vchera*, Leningrad 1990, pp. 13,14,24,32;

דובנוב (לעיל, הערה 105), עמ' 269; Vrangel; (לעיל, הערה 7), עמ' 213.

¹¹¹ E.H.Carr, *Socialism in One Country 1924-1926*, Vol. 1, London 1958, p. 156

¹¹² *Petrogradskaya pravda*, 16.3., 29.10., 9.11.1919

¹¹³ דובנוב (לעיל, הערה 110), עמ' 289; *Zhyzn natsionalnotei* (לעיל, הערה 91), מס' 23, עמ' 2.